

प्रकरण २

अ. लोकसाहित्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये

ब. खंडाळा तालुक्यातील लोणंद परिसरातील धनगरी

लोकगीतांचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये

प्रकरण - 2

अ) लोकसाहित्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये

ब) खंडाळा तालुक्यातील लोपांद परिसरातील धनगरी लोकगीतांचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये

आदीकाळापासून मानव समूहाने राहत होता. त्यामुळे स्वाभाविकपणे त्याच्यामध्ये समाजप्रियता आली. यावरूनच समाजशास्त्रज्ञ अॅरीस्टॉटलने "मानव हा समाजप्रिय प्राणी आहे" असे म्हटले आहे.

लोकसाहित्याचे महत्त्व अनेक अभ्यासकांनी ओळखले आहे. सामुहिक जीवन जगताना मानवाची वैचारीक देवाणघेवाण होवू लागली. मानवी मनाचे परिवर्तन होवू लागले. मानवी संस्कृतीची जडणघडण मानवाच्या सामाजिक प्रवृत्तीतून तयार होवू लागली. मानवी मनावर सुसंस्कार घडत जाऊन आदिमानवातील अनिष्ट प्रवृत्ती नष्ट झाल्या व आदिमानव हा मानव म्हणून ओळखू लागला. मानव आधुनिकतेकडे झुकू लागला. त्याची विज्ञानयुग, अणुयुग आणि 21 व्या शतकाकडे वाटचाल चालू झाली असा सामाजिक परिवर्तनाच्या पार्श्वभूमीवर लोकसाहित्याचा अभ्यास करणे एक गरजेची बाब होऊन बसली व त्या अनुषंगाने लोकसाहित्याचा अभ्यास आपल्याकडे, अलीकडे सुरू झाला.

पाश्चात्य राष्ट्रात मात्र 15 व्या, 17 व्या शतकामध्येच लोकसाहित्याचा अभ्यास सुरू झाला. विशेषतः इंग्लंडमध्ये लोकसाहित्याचा अभ्यास सुरू झाला होता. लोकसाहित्याकडे वळण्यापूर्वी "साहित्य" ही संज्ञा प्रामुख्याने "वाड.मय" या शब्दाला पर्यायी म्हणून रूढ झाली आहे. लोकसाहित्य शब्दातील "साहित्य" ही संज्ञा अधिक व्यापक स्वरूपाने पाहणे आवश्यक ठरते. लोकसाहित्य म्हणजे "लोकसंस्कृती" असे म्हणणे योग्य ठरेल. लोकजीवनातील "लोक" ही संज्ञा समूहवाचक आहे. येथे लोक म्हणजे केवळ व्यक्तीचा समुदाय नसून व्यक्तींच्या समूहाबरोबर समुहमनाचे अधिष्ठानही येथे अभिप्रेत आहे. लोक साहित्य निर्मितीच्या मागे अबोध समुहमनाच्या प्रेरणा आढळतात. समुहमनाच्या

प्रेरणेने जे जगते व ज्याचा विकास होतो ते साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य होय. कथागीते, म्हणी, उखाणे, कोडी, कुटे इ. स्वरूपाचे शब्दबद्ध मौखिक वाड.मय म्हणजे लोकसाहित्य होय. हा लोकसाहित्याचा एक भाग आहे. तर लोकश्रद्धा, चालीरीती, रूढी, लोककला, समजुती, फ्रिडा, लोकजोतीष हा लोकसाहित्याचा आणखी एक भाग ठरतो.

"लोकसाहित्याची सर्वच परंपरा मौखिक परंपरा आहे. त्यामुळे वाणीयुक्त जे जे आहे ते सर्व लोकसाहित्य." असा विचार डॉ.तारा भवाळकर यांनी आपल्या "लोकसाहित्यातील स्त्री प्रतीमा" मध्ये मांडला आहे तो सार्थ वाटतो.

"लोकांनी लोकांच्यासाठी, लोकांना सहज कळेल अशा भाषेत लिहिलेले मौखिक साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य होय." अशा प्रकारचे साहित्य फार प्राचीन आहे. डॉ.मधु कुलकर्णी¹ तसेच सौ.मालतीबाई दांडेकर² यांनी लोकसाहित्याची मौखिक परंपरा याप्रमाणेच साधारणतः मांडली आहे.

'Folklore' या इंग्रजी शब्दाला मराठीत प्रतिशब्द म्हणून "लोकसाहित्य" हा शब्द रूढ झाला आहे. इंग्रजीतील Folklore मध्ये कथागीते, म्हणी, उखाणे, स्त्रीगीते इ. शब्द साहित्याबरोबरच लोकश्रद्धा, लोकसमजुती, लोकदेवता, त्यांच्या उपासना, लोकभ्रम, लोककला, लोककारागिरी, व्रतवैकल्ये, विधी विधाने (Writes) अशा अनेक घटकांचा समावेश होतो. एकंदरीत इंग्रजीतील Folklore या शब्दाच्या अर्थाची जी व्याप्ती आहे तीच मराठीतील "लोकसाहित्य" या शब्दांची व्याप्ती आहे हेच येथे स्पष्ट होते.

मराठी वाड.मय विकासाच्या वाटचालीचा इतिहास पाहता पाश्चात्यांच्या मदतीनेच आपल्या मराठी वाड.मय विकासाच्या पाऊलवाटा विकसित होत गेल्याचे आढळते. अर्थात त्यामुळे आपल्या ठिकाणी असणाऱ्या सामर्थ्याची जाणीव पाश्चात्यांच्या मदतीनेच आपणाला झाली होती हेही येथे स्पष्ट होते आणि अशा काळातच लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला चालना मिळाली. मराठी लोकसाहित्यांच्या संकलनाची सुरुवात मेरी फ्रियरच्या³ 'Old Deccan Day's' या लोककथांच्या संग्रहाने 1868 साली झाली असली तरी महाराष्ट्रात लोकसाहित्याचे संकलन व त्यासंबंधीचे लेखन सन 1858

मध्येच सुरू झाले आहे. सन 1915 पासून विविध साहित्य प्रकारांना पारीभाषिक संज्ञा वापरल्या जावू लागल्या. 1924 मध्ये किंग केडने मराठी कथाण्यांच्या 'Deccan Nursery Tales' या अनुवादीत कथाण्यांचा संग्रह प्रकाशित केला. तर मिस स्टोक्स यांनी 'Indian Fairy Tales' हा लोककथासंग्रह सन 1887 मध्ये प्रकाशित केला. या संग्रहामध्ये आयोध्या प्रांतातील लोककथांचे संकलन केले आहे.

पुढील काळात महाराष्ट्रातील सुशिक्षित, इंग्रजी शिकलेल्या रसिक मंडळींना एक आगळी वेगळी प्रेरणा मिळाली. मेरी फ्रियरच्या प्रेरणेनेच महाराष्ट्रातील लोकांना लोकसाहित्याची गोडी लागली. व लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला चालना मिळाली. मराठीमध्ये लोकसाहित्याच्या संकलनाला चालना देण्यामध्ये श्री.सदाशिवराव काशिनाथ छत्रे, श्री.राजाराम शास्त्री भागवत, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, श्री.महादेव मोरेश्वर कुंटे, श्री.काशिनाथ वामन लेले यांना अग्रस्थान द्यावे लागेल. पण कै.वि.का. राजवाडे यांनीच या लोकसाहित्याच्या प्राणप्रतिष्ठेच्या कार्याला सुरुवात केली व लोकसाहित्याचे महत्त्व लोकांच्या मनावर बिंबवून लोकसाहित्याच्या कक्षा विस्तारीत केल्या. त्यानंतर काका कालेलकर, साने गुरुजी यांनी लोकसाहित्याची भवनोत्कट बाजूच उत्कटपणे लोकांच्यापुढे मांडली व लोकसाहित्य हे भारतीय संस्कृतीचे निदर्शक आहे हे लोकांना पटविले. यानंतरच्या काळात लोकसाहित्याचे धन सांभाळून ठेवणारी अनेक जाणकार मंडळी पुढे आली. त्यामध्ये दुर्गा भागवत, डॉ.सरोजिनी बाबर, तारा परांजपे, डॉ.सुमन पाटील, डॉ.सौ.विमल पाटील, डॉ.प्रभाकर मांडे, डॉ.गंगाधर मोरजे, डॉ.तारा भवाळकर, डॉ.विश्वनाथ शेंदे इ. नावांचा उल्लेख करावा लागेल. ही सर्व जाणकार मंडळी लोकसाहित्याच्या संशोधनात लक्ष घालीत आहेत व लोकसाहित्याचे वाङ्मयीन मूल्य उच्च दर्जाचे असल्याचे दाखवून देत आहेत.

प्रथम रबिंद्रनाथ टागोरंंनी बंगालीमध्ये "लोकसाहित्य" हा शब्द वापरला, रूळवला व या साहित्याच्या संकलनात, संशोधनाला महत्त्व प्राप्त करून दिले. तसेच लोकसाहित्याचे रसग्रहण करण्याची प्रथा त्यांनीच मांडली व ही प्रथा पुढे वामन चोरघडे, पूज्य साने गुरुजी यांनी चालविली

असा निर्वाळा डॉ.सौ.तारा परांजपे⁴ यांनी आपल्या प्रबंधात दिला आहे. इंग्रजीतील Folklore हा शब्द सर्वप्रथम विल्यम थॉम्स यांनी वापरला.

'Folk' म्हणजे "लोक" आणि 'lore' म्हणजे "साहित्य" यावरून 'Folklore' म्हणजे लोकसाहित्य⁵ असा शब्द रूढ झाला. 'Folklore' या शब्दांसाठी वेगवेगळ्या लोकांनी वेगवेगळे शब्द वापरले आहेत. उदा. कै.वि.का.राजवाडे यांनी "लोककथा" हा पारिभाषिक शब्द वापरला, तसेच त्यांनी 1920 साली लोकसाहित्यासाठी "लोकगीत" हा तर द.वा.पोतदार यांनी "लोकविद्या", रा.चि.ढेरे यांनी "लोकविद्या", गो.म.कालेलकर यांनी "लौकीक दंतकथा", तर हिंदीमध्ये "लोकवार्ता", प्रंडीत रामनरेश यांनी "ग्राम", डॉ.सुमीतकुमार चटर्जी यांनी "लोकयान", डॉ.कृष्णदेव उपाध्याय यांनी "लोकसंस्कृती", डॉ.वासुदेवशरण अग्रवाल यांनी "लोक वार्ता", महाराष्ट्र लोकसाहित्य समितीमाला पुस्तक पहिले पुष्प यात "लोकसाहित्य" या सर्व अभ्यासकांनी वेगवेगळे पारिभाषिक शब्द वापरलेले आहेत.

लोकसाहित्याच्या विविध व्याख्या केल्या गेल्या आहेत. एकंदरीत मौखिक परंपरा म्हणजेच लोक साहित्य असते. लोकसाहित्य हे लोकांचे असते ते व्यक्तीचे कधीही नसते.⁶

"लोकसाहित्य म्हणजे लोकांनी लोकांच्यासाठी निर्माण केलेले व लोकांच्या जीवनातून निर्माण झालेले साहित्य" अशा व्याख्या सामान्यपणे आपण करित असतो. परंतु या व्याख्या लोकसाहित्यामध्ये वेगळेपण दाखविण्यास समर्थ ठरत नाहीत. म्हणून अनादीकालापासून चालत आलेली लोकसाहित्याची ही एक संस्था असावी असे वाटते. विवाह, कुटुंब, शिक्षण, धर्म या विविध संस्थांच्या द्वारे प्रत्येक समाजाचे जीवन चाललेले दिसते. हेच येथे प्रकर्षाने जाणवते.

"अंतरीचे भावे स्वभवे बाहेरी" असे हे लोकसाहित्य असते. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनामध्ये घडणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीचा, प्रसंगाचा, घटनांचा ठसा तिच्या अंतपटलावर उमटलेला असतो. संवेदनक्षम भावोत्कट व्यक्तीच्या अंतःकरणातून, उच्चबळून येणाऱ्या भावनातून हे ठसे प्रकट होत असतात. त्यातून सृजन होते व त्यातूनच कविता, कथा, कादंबरी जन्म घेते.

लोकसाहित्याची निर्मिती ही अशीच होत असावी त्यामुळे जात्यावर बसले की आपोआप ओवी सुचते. जात्यावरची गीते जन्माला येतात व त्यात आपोआपच मन, विचार, दुःख प्रकट होत राहते. ही गीते कोठे वह्या पुस्तकात लिहून ठेवलेली नसतात. तर अंतःपटलावर ती उमटलेली असतात. व हृदयाच्या स्पंदनातून ती निर्झराप्रमाणे वहात असतात हेच खरे. या सहजस्फूर्त अविष्काराला सुखदुःखाच्या, संवेदनाच्या अनेक छटा असतात. ही निर्मिती मनाला आनंद देते. "सत्यम शिवम सुंदरम्" चा साक्षात्कार घडविते. हाच आनंद एक पिढी दुसऱ्या पिढीला, समाजात देत असते. ही देण्याघेण्याची प्रक्रिया पिढ्यानपिढ्या चालते त्यामुळेच लोकसाहित्य हे परंपरागत असते ते मौखिक स्वरूपात जिवंत राहिल यात शंका नाही. या पारंपारिक लोकसाहित्यातूनच सांस्कृतिक परंपरा अस्तित्वात येते. म्हणूनच लोकसाहित्य हे एकट्या-दुकट्याचे कधीच नसते. तर ते समूहाचे, लोकांचे असते. असे म्हटल्यास ते योग्य ठरते. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या लोकसाहित्याचा इतिहास जातीइतकाच जुना असून त्यातील सहजस्फूर्तता ही अधिक महत्त्वाची ठरते.

थोडक्यात लोकसाहित्य हे अत्यंत प्राचीन आहे. लोकसाहित्याची प्राचीन परंपरा ऋग्वेदकाळाइतकी जुनी आहे. कारण ऋग्वेदकाळातील अनेक गाथा, राजकीय परंपराचे अश्वमेध यज्ञासारख्या परंपरांचे, राजांच्या चरित्राचे उल्लेख आढळतात. याचाही लोकसाहित्यात समावेश करावा लागेल. जनसामान्यांचे रितीरिवाज, राहणी, अंधश्रद्धा, रूढीपरंपरा, धर्म इ. विषयीचे विचार व भावना ज्या साहित्यातून व्यक्त झाल्या ते साहित्य मौखिक स्वरूपाचे होते. अशा साहित्यालाच लोकसाहित्य म्हटले आहे.

लोकसाहित्याबाबत जागतिक अभ्यास क्षेत्रामध्ये वेगवेगळ्या शास्त्रज्ञांनी लोकसाहित्याच्या वेगवेगळ्या व्याख्या केलेल्या आहेत. परंतु त्या सर्वच परिपूर्ण नाहीत. विल्यम जॉन थॉम्स, एडवर्ड बी टायलर, एन्ड्र्यू लॅंग, फ्रेझर, जोन्स बेलीस, मारीयस बार्डो, ब्रॅसकम, बॉटकीन, फास्टर, मास्टर हरझॉक, जेम्सन, फ्रान्सीस पॉटर आदी शास्त्रज्ञांच्या व्याख्यांवरून ! असे जाणवते की लोकसाहित्यातून मानवाच्या सांस्कृतिक विकासातील बौद्धिक व वाङ्मयीन अवस्थांचे

दर्शन घडते व लोकसाहित्यातून मौखिक रूपाने आपल्या चालीरीती, परंपरा, रूढी, सण, समारंभ, केशभूषा, वेशभूषा या लोकसाहित्यातून टिकून ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. असाच प्रयत्न जगभरच्या लोकसाहित्यातून दिसून येतो. जेथे जेथे इंग्रज गेले तेथे त्यांनी लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे बीज रोवले आहे. या संस्कृतीचे संवर्धन, त्या संस्कृतीत पडलेली भर याचेही ज्ञान होतेच. त्याहीपेक्षा महत्वाची बाब म्हणजे लोकसाहित्यातून प्राचीन समाज जीवनाचे अविनाशी अवशेषांचे म्हणजे लोकसाहित्य याचीही प्रचिती येते आणि मनास पटते ते हे की, लोकसाहित्याची निर्मिती ही कोणा एका व्यक्तीची न रहाता तिला लोकसमूहाच्या निर्मितीचे स्वरूप प्राप्त होते म्हणूनच हेच येथे स्पष्ट होते.

लोकसाहित्याचा निर्माता अनामिक असला तरीसुद्धा हे साहित्य अनेकांच्या सहकार्याने या साहित्याचे स्वरूप व्यक्त झालेले आढळते म्हणूनच लोकसाहित्याच्या निर्मिती पाठीमागे, सामूहिक मन असलेले जाणवते व ते अखंडपणे टिकून राहिलेले दिसते. लोकगीते, लोकनृत्य, लोकविश्वास हे लोकसाहित्याचे प्रकार असून त्यातील "लोक" हा शब्द व्यापक आहे. हेच येथे मला सांगायचे आहे. मानवाची 21 व्या शतकाकडे वाटचाल होत असली, मानव चंद्रावर पोचला असला, अणुयुगात वावरत असला तरी मानवाची संस्कृती टिकविण्याचे काम लोकसाहित्याने केले आहे व करित आहे असे म्हणावेसे वाटते.

पाश्चात्य संशोधकांनी लोकसाहित्याची मतमतांतरे विचारात घेतल्यानंतर लोकसाहित्याच्या संदर्भात आपल्या राष्ट्रभाषेकडेच वळावेसे वाटते. भारत हा देश विविधतेने नटलेला देश आहे. भारत देशात अनेक जाती, धर्म, पंथ, प्रदेश, बोलीभाषा, अनेक भाषा बोलणारे लोक येथे आहेत. राष्ट्रभाषेचा मान मिळालेल्या हिंदी भाषेतील साहित्यिकांनी व संशोधकांनी लोकसाहित्याविषयी आपली मते मांडली आहेत.

डॉ. कृष्णदेव उपाध्याय⁷ यांच्यामते,

"लोकसंस्कृती शब्द 'Folklore' के व्यापक तथा विस्तृत अर्थ को प्रकाशीत करने मे समर्थ है।"

म्हणजेच त्यांच्या मते,

"लोकसंस्कृती आणि लोकसाहित्य यात विशेष फरक नाही दोहोंच्या सीमारेषा परस्परांना छेदतात."

अशा बऱ्याच हिंदी संशोधकांनी "लोकसाहित्य" या शब्दाऐवजी "लोकवार्ता" यावर अधिक भर दिला आहे. लोकांचे भौतिक जीवन, आचारविचार, संस्कृती यांचा लोकसाहित्यात समावेश होतो. पुढे लोकसाहित्याला पर्यायी शब्द म्हणून "लोकसंस्कृती" या शब्दाची योजना केलेली आढळते. कारण शहरी जीवनाच्या, संस्काराच्या अभावाच्या काळात लोकसंस्कृती ही स्वाभाविकरीत्या लोकसाहित्यातून व्यक्त केली जात होती. लोकसाहित्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये लक्षात घेता लोकसाहित्याला पर्यायी शब्द "लोकसंस्कृती" असा योजला जातो. ते अन्वर्थक ठरते. डॉ. रा. चि. ढेरे यांनी देखील लोकसाहित्य हे लोकसंस्कृतीचे महत्वाचे अंग आहे व लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासाचे ते एक महत्वाचे साधन आहे असा विचार मांडला तो योग्य वाटतो.

लोकसाहित्याला योजलेले पर्यायी शब्द व लोकसाहित्याच्या केलेल्या विविध व्याख्यांवरून लोकसाहित्याचे स्वरूप स्पष्ट होत जाते. तथापि लोकसाहित्याच्या स्वरूप वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करताना एक गोष्ट जाणवते ती ही की त्यामध्ये सर्वत्र एकसंघत्व व निश्चितता आढळत नाही. कारण लोकसाहित्याच्या निर्मितीची प्रयोजने वेगवेगळी व लवचिक असतात. त्याचे स्वरूप, त्याची भाषा लवचिक असणे स्वाभाविक ठरते. उदा.

लोकसाहित्याची प्रयोजने :-

लोकसाहित्याची पुढीलप्रमाणे विविध प्रयोजने दाखवून देता येतील.

1. लोकसाहित्यामुळे सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ समजतात.
2. लोकसाहित्यामुळे संस्कृती, परंपरा समजते.
3. लोकसाहित्य हे समाजमनाचा अविष्कार व्यक्त करते.
4. लोकसाहित्यात समाजाच्या अतृप्त इच्छा आकांक्षा, सुखदुःखे प्रकट होतात.

5. लोकसाहित्यामुळे समूहभावाची निर्मिती होते.
6. लोकसाहित्य सजीव असते.
7. लोकसाहित्य हे निती शिक्षणाचे एक माध्यम आहे.
8. लोकसाहित्य हे स्त्री-पुरुषांना, अबालवृद्धांना आनंद देते, मनोरंजन करते.
9. लोकसाहित्यामुळे समाजजीवनातील विधींचे महत्व स्पष्ट होते.
10. लोकसाहित्यामुळे विविध कलाप्रकारांची निर्मिती होते.
11. लोकसाहित्यामुळे विविध सामाजिक संस्थांचे समर्थन होते.

लोकसाहित्याची लक्षणे :-

1. लोकसाहित्य हे मौखिक व अलिखित स्वरूपाचे असते.
2. लोकसाहित्य हे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे आपोआप चालत येते.
3. लोकसाहित्यात पारंपारिकता हा महत्वाचा विशेष असतो.
4. लोकसाहित्य हे लोकसमुहाचे, समाजगटाचे असते.
5. लोकसाहित्यातून, लोकसंस्कृतीचा आविष्कार होत असतो.
6. लोकसाहित्यात मौखिक संस्कृती असते.
7. लोकसाहित्यात परिवर्तनशीलता असते.
8. लोकसाहित्य हे युगानुयुगे वेगवेगळ्या अनुभवांचे ज्ञानाचे साररूप असते. पारंपारिक ज्ञान असते.
9. लोकसाहित्य हे कला व वाङ्मय यांची संगोत्री असते.

अशाप्रकारे लोकसाहित्यातून संपादन, विकसन व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंतचे संक्रमण होत असते.

लोकवाङ्मयाचे वर्गीकरण

लोकसाहित्य		लोकवाङ्मय		
1)लोकगीत	2)लोककथा	3)लोककथागीत	4)लोकनाट्य	5)इतर संकिर्ण
(Folk song)	(Folktale)	(Ballad)	(Folkdrama)	(Miscellaneous)

वेगवेगळ्या अभ्यासक्रमांनी वेगवेगळ्या तऱ्हेने लोकसाहित्याचे वर्गीकरण केले आहे. विस्तारभयास्तव आवश्यक असणारे लोकसाहित्याचे वर्गीकरण केले आहे.

माझ्या लघुशोधनिबंधाचा विषय लोकगीतासंबंधी आहे. प्रामुख्याने खंडाळा तालुक्यातील लोणंद परिसरातील धनगरी लोकगीते हा माझ्या अभ्यासाचा प्रमुख विषय आहे. लोकगीतांचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये व व्याख्या लक्षात घेऊन मगच मला धनगरी लोकगीताचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये लक्षात घेता येणे सोयीचे वाटते. लोकसाहित्याचे किंवा लोकवाङ्मयाचे दोन प्रकार प्रामुख्याने लक्षात येतात व मनात भरतात ते म्हणजे गद्यवाङ्मय व पद्यवाङ्मय :-

1) गद्य :-

गद्य वाङ्मयामध्ये आजीबाईच्या गोष्टी, प्राण्यांच्या गोष्टी, भूतांच्या, राक्षसांच्या गोष्टी इ. लोककथा उखाणे, म्हणी, कोडी, संवाद इ. प्रकारही येतात.

2) पद्य :-

पद्य वाङ्मयामध्ये ओवीगीते, फेराची गीते, लग्न-समारंभातील गीते, धनगरी गीते, डोहाळे, पाळणे, देवाची गाणी, पुरूषांची गाणी, स्त्रीयांची गाणी, लावण्या व गौळणी येतात.

पद्य वाङ्मय विशेषतः अधिक मनोरंजक व सर्वांना प्रिय असते व याच्या लोकप्रियतेमुळे लोकवाङ्मय म्हणजे लोकगीते असा समज होतो. परंतु लोकगीते हा लोकवाङ्मयातील एक भाग आहे. धनगरी गीतांचा अभ्यास येथे अभिप्रेत आहे. म्हणून अगोदर लोकगीत म्हणजे काय, त्याचे वैशिष्ट्ये अथवा स्वरूप विशेष अथवा लक्षणे काय ? त्यामुळे लोकगीताचे प्रयोजन, वर्गीकरण पाहणे मला आवश्यक वाटते.

* लोकगीते :-

भारतामध्ये लोकगीतांची परंपरा फार प्राचीन असून मानवी जीवनाच्या सुरुवातीपासून ही परंपरा अव्याहतपणे सुरू असावी असे वाटते. लिखित वाङ्मयाच्या निर्मितीपासून सर्व वाङ्मयात लोकवाङ्मयाचे उल्लेख सापडतात. वेद, ब्राम्हण, ग्रंथ, पुराणे त्याचप्रमाणे बौद्ध व जैन वाङ्मय इ. मध्ये लोकगीतांसंबंधीचे संदर्भ आढळतात. या लोकगीतांनी त्या त्या काळात नित्यनुतन स्वरूप धारण केलेले दिसते. त्यामुळे त्या त्या काळातील लोकगीताचे स्वरूप काय होते याचे अनुमान काढता येते. उदा. ऋग्वेदात विधी गीते असल्याचा उल्लेख सापडतो. ऋग्वेदातील "संवाद-सुक्ते" म्हणजे जुनी लोकगीतेच असे अनेकांनी म्हटलेले आहे. वेदकाळातही पुत्रजन्म, उपनयन विधी, विवाहप्रसंगी इ. विधिप्रसंगी गीते गायली जात. प्राचीन भारतात लोकांच्या बोलीत लोकगीते असत. प्राकृत भाषेतही लोकगीते रूढ असल्याचा उल्लेख आढळतो. उदा. सातवाहन संपादित "गाथासप्तशती" इ. सन 6 वे शतकापासून अनेक उल्लेखावरून स्त्रीयांच्या मौखिक ओवीचा उल्लेख, तसेच तिचा दळणकांडण यांशी असणारा संबंध स्पष्ट होतो.

यादवकालीन ओवीगीतांचे उल्लेख सोमेश्वर नृपतीच्या "मानसोल्लास" या ग्रंथात आढळतो. सोमेश्वराने आपल्या ग्रंथात राधातालाची माहिती देताना महाराष्ट्रातील बायका कांडताना ओव्या म्हणतात असा उल्लेख केला आहे. येथून पुढे महाराष्ट्रात निर्माण झालेल्या मराठी वाङ्मयात स्त्रीयांच्या मौखिक गाण्याचे उल्लेख पहावयास मिळतात.

महानुभाव वाङ्मयात "गुढे" "धत्रळे" यांचे उल्लेख आहेत.¹⁰ या लोकगीतांच्या अनुषंगानेच भ्रमंतीचे जीवन जगणाऱ्या धनगरी गीतांची निर्मिती झालेली असावी. लोकगीतांच्या या विशेषांमुळे त्यांची परंपरा लिखित ग्रंथात झालेल्या ग्रंथामध्ये केलेल्या स्पष्ट अस्पष्ट उल्लेखावरून शोधावी लागेल. या लोकगीतांची सलग परंपरा दाखविणे अवघड आहे. जे काही उल्लेख सापडतात त्यावरून भारतात आणि महाराष्ट्रात लोकगीतांची प्राचीन परंपरा आहे असे म्हणता येईल यावरून लोकगीतांतील धनगरी गीते यांनाही भारतात व महाराष्ट्रात दिर्घ परंपरा आहे असे म्हणता येते.

भारतामध्ये उपलब्ध असलेल्या गेय लोकवाङ्मयाचे स्वरूप दोन प्रकारचे असल्याचे आढळते.

- 1) लोकगीते
- 2) लोककथागीते

लोकगीतांचे स्वरूप पर्यायाने "धनगरी लोकगीतांचे" स्वरूपही लक्षात घेतले तर ते विविध प्रकारचे आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वांगाचे दर्शन लोकगीतात प्रकट झाले आहे. लोकगीते अनेक उद्दिष्टांनी म्हटली जातात. धनगरी समाज अनेकविध उद्दिष्टांनी लोकगीते गाताना आढळतो. उदा. मनोरंजन, श्रमपरीहार, धार्मिक विधी प्रसंगी, देवांची उपासना, लोकनृत्याला साथ, लोकगीताची पर्यायाने धनगरी गीतांची रचना, रचनेच्या दृष्टीने त्याचे स्वरूप निरनिराळ्या प्रकारचे आढळते. लोकगीतांचा आशय, स्वरूप, रचना, उद्दिष्ट किंवा परीणाम एका व्याख्येत सांगणे शक्य नाही. तसेच धनगरी गीताबद्दल देखील हेच म्हणावे लागेल. तरीही पाश्चिमात्य आणि भारतीय लोकसाहित्य अभ्यासकांनी लोकगीतांची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या व्याख्या लक्षात घेऊन धनगरी गीतांच्या व्याख्याही त्याच स्वरूपाच्या आहेत असे म्हणावे लागेल.

धनगरी गीते हा लोकगीतांचाच एक भाग आहे. महाराष्ट्रात धनगर समाजासारखे कितीतरी समाज भ्रमंतीचे जीवन जगत आहेत. हे सर्व समाज आपआपले श्रद्धास्थाने, देवदेवता, आचारविचार, आशाआकांक्षा या गीतातून व्यक्त करित असतात व त्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये, रचना, आविष्कारपध्दती ही मराठी लोकगीताचीच असते. ती वेगळी असण्याचे कारण नाही. धनगरी लोकगीताचा अभ्यास करून ही वैशिष्ट्ये स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न मी येथे केला आहे. असा प्रयत्न यापूर्वी कोणीही केलेला नाही. धनगरी समाजातील मी अभ्यासक असल्यामुळे मला प्रामाणिकपणे आमच्या समाजाच्या भावभावना, आशाआकांक्षा, लोकगीतातील आशय विषय अभिव्यक्तीच्या दृष्टीकोनातून वाङ्मयीन दृष्टीकोनातून समजून घेण्याचा प्रयत्न करित आहे.

माझ्याप्रमाणे धनगर असणाऱ्या "धनगर" समाजातील प्रत्येक व्यक्ती इतिहासाच्या वाटचालीत भौगोलिक सीमारेषांनी मर्यादित झालेल्या "भारत" नावाच्या राष्ट्राचे घटक आहेत. ही

जाणीव या देशातील कोटयावधी माणसांना एकत्र बांधून ठेवित असते. विघटनाच्या बिंदूपर्यंत जाऊनही ही जाणिव सर्वांना संघटित ठेवित असते. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेतली तर महाराष्ट्रातील धनगर समाज हा भारतीय आहे. हे येथे सिध्द होते म्हणून महाराष्ट्रातील सातारा जिल्हयातील खंडाळा तालुक्यातील धनगर समाज हा भारतीयच आहे. हेच येथे मला आवर्जून सांगावयाचे आहे. भारतीय धनगरी जीवन आणि महाराष्ट्रीय धनगरी जीवन यात अनोन्य संबंध असणे स्वाभाविक आहे. महाराष्ट्रातील खंडाळा तालुक्यातील लोणंद परिसराचा मागोवा घेताना धनगराच्या अस्तीत्वाचा विचार मी येथे करणे क्रमप्राप्त ठरते. उदा. ऋग्वेद काळात पशुपालन करणारे आर्य लोक भटक्या व निमभटक्या अवस्थेत समूह करित होते. त्याला इंग्रजीत "पॅस्टोरल ट्राईब्स" असे म्हणतात. असा उल्लेख जयंत गडकरी¹¹ यांनी आपल्या "समाज आणि धर्म - ऋग्वेदकाळ ते पुरणकाळ" या ग्रंथात केला आहे. या उल्लेखावरून धनगरांच्या देशीपणाची खूण स्पष्ट होते. तसेच मनुस्मृतीच्या काळात ब्राम्हण मेंढया विकण्याचा व्यवसाय करत असा उल्लेख वरील ग्रंथात¹² आढळतो. या उल्लेखावरून व्यवसायातील देशीपणही स्पष्ट होते. भारतातील लोक व्यवसायाने वेगवेगळे असले तरी सर्वांच्यामध्ये एकदेशीपणा आहे. म्हणून महाराष्ट्रातील धनगरी समाज जीवन हे देशीपण व्यक्त करणारे आहे असे या उल्लेखावरून आढळते. "शेळयामेंढया पाळणे, त्यांचे संवर्धन करणे हे हिंदुस्थानात फार प्राचीन काळापासून चालू आहे." हा महाराष्ट्रीय ज्ञानकोषातील उल्लेख¹³ या देशीपणाच्या विचाराला पुरकच आहे.

मेंढया पाळणे, लोकर, लोकरीच्या कापडाचा व्यापार करणे हे जगातील सर्वच देशांत आढळते. तथापी ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, द.आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका, इंग्लंड, हिंदुस्थान या देशात¹⁴ जास्त प्रमाणात आढळते. या उल्लेखावरून धनगरी समाजाचे जागतिक महत्व लक्षात येते. जगाच्या पाठीवर सर्व देशात धनगराने तयार केलेल्या लोकरीच्या वस्तू पोचलेल्या आहेत हेच येथे सिध्द होते.

* लोकगीत - व्याख्या :-

लोकगीताच्या व्याख्या वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी खालीलप्रमाणे केलेल्या आहेत.

1) "लोकगीत म्हणजे ज्या लोकसमूहाचे वाङ्मय अलिखित आणि मौखिक परंपरेने चालत येते त्याचे संगीतमय गीत."

- स्टॅंडर्ड डिक्शनरी ऑफ फोकलोअर पायथॉलॉजी अँड विजेंड भाग - 2, पृष्ठ 1032.

2) "लोकगीत म्हणजे आदीकालीन स्वयंस्फूर्त संगीत."

- इन सायक्लोपीडीया ब्रिटानिका, भाग - 9, पृष्ठ - 447

3) "अज्ञात व्यक्तीने रचलेले आणि समाजात मौखिक परंपरेने संक्रमित होणारे संगीत म्हणजे लोकगीत होय."

4) "लोकगीत नवेही नसते आणि जुनेही नसते. वनातील वृक्षाप्रमाणे त्यांची मुळे भूतकाळात खोलवर रुजलेली असतात. परंतु त्याला नित्यनुतन शाखा पुष्पफळे येत असतात.

- व्हि विलीयम्स.

5) "लोकगीत लोकसमूहाच्या संस्कृतीचे चित्र असते."

-वासुदेवशरण अग्रवाल

6) "ज्या गीतात लोकमानसाची अभिव्यक्ती असते अशा गीतांचा समावेश लोकगीतात होईल.

- डॉ. सत्येंद्र.

7) " लोकगीत आमच्या जीवन विकासाचा इतिहास आहे."

- डॉ. तेजनारायण लाल.

8) "विविध प्रकारच्या जतिवंत स्वरविलासांनी शिणगारलेले व अशिक्षितांनी कित्येक वर्षांमागे रचले असतानाही केवळ पाठांतराच्या बळावर पिढ्यांनपिढ्या आपल्या नवनवोन्मेषशाली तेजाने पुढच्या पिढीला उत्तेजित करणारे भावगीत होय. हे लोकगीत म्हणजे सामान्य माणसाच्या सामुदायिक जीवनाची अभिव्यक्ती होय."

- डॉ. सरोजिनी बाबर

9) "लोकगीत" हे खेडयापाडयातील अडाणी लोकांचे - हृदयगीत असते.

- ना. धो. महानोर

10) "लोकवाङ्मय म्हणजे माझ्या दृष्टीने तरी लोकांनी निर्माण केलेले आणि मौखिक परंपरेने प्राप्त झालेले जे वाङ्मय तेच होय. याचा कर्ता लोकच अर्थात अज्ञात अशो लोकसमाजातील व्यक्ती यास्तव लोकांनी केलेले, लोकभाषेत केलेले आणि लोकांच्या परंपरेबरोबरच चालत आलेले वाङ्मय म्हणजे लोकगीत होय."

- डॉ. ना. गो. नांदापूरकर

11) "लोकगीत हे गाणे म्हणजे भावगीत किंवा ललीतकृती असून त्याला चाल असते. लोकगीताचा उगम निरक्षरात झालेला असून त्याचा कर्ता अज्ञात, अनामिक असतो. लोकगीत ही भूतकाळातील कृती असून पुष्कळदा तिला शतकांची परंपरा असते. लोकगीत प्रत्येक काळात निर्माण होते आणि प्रचलीत राहते. लोकगीत जुनेही नसते कारण ते सदैव नवा अवतार धारण करीत असते."

- लोकसाहित्याची रूपरेखा - दुर्गा भागवत

या सर्व व्याख्यामधून लोकगीतांचा उगम कसा, केव्हा, कोठे झाला हे कळणे कठीण आहे. लोकगीतांची निर्मिती अनामिकांची असून अशिक्षितात ती मौखिक रूपात टिकून राहिलेली आहे. लोकगीत बोली भाषेत असते ते आत्मनिष्ठ असते. त्याची रचना नाजुक असते. त्याच्या अंतरंगात कोमलता, हळुवारपणा असतो व बहुधा ती स्त्रीयांनीच रचलेली असतात. ही गाणी साधी व भावकोमल असतात. लोकगीते बहुधा चार-चरणांच्या कडव्याची असतात. त्याला ताल व ठेका असतो. चाल व पालुपद असते. त्याचा कर्ता अज्ञात अनामिक असतो व त्यातील कृती ह्या भूतकाळातील असतात व या कृतीमागे कित्येक शतकांची परंपरा असते. लोकगीते स्फूर्ती देतात संजीवन देतात. श्रमपरिहार करतात. लोकगीते हा अनामिकांच्या मनाचा आशिर्वाद असतो. एका व्यक्तीची ही निर्मिती पुढेपुढे समाजाच्या मालकीची होते. व्यक्तीचा जो बंध या गीताशी असतो तो पुढे तुटतो व लोकगीतांना लोकधनाचे स्वरूप येते. म्हणूनच आपण या गीतांना लोकगीते म्हणतो.

पण बालकवींची कविता, भा.रा.तांब्यांची कविता म्हणू शकत नाही.

लोकगीते ही शतकानुशतकाची ठेव आहे, निर्मिती आहे. याची निर्मिती अचंत काळापासून घेऊन मौखिक स्वरूपात टिकून आहे. आत्मप्रत्यय हाच या गीतांचा प्राण आहे. लोकगीतांतून व्यक्त झालेल्या भावभावनांचा, सुखदुःखाचा आविष्कार हा भूतकालीन असून वर्तमानकालीन जीवनाचाही तो आविष्कार आहे. हे श्रमजीवी लोकांच्या अनुभवाला येत आहे. आत्मप्रत्यय व अनुभवाचे बोल हाच आविष्कार लोकगीतातून व्यक्त झाल्यामुळे या गीताविषयी जिव्हाळा वाटतो. आपली परंपरा, संस्कृती या गीतातून साठवलेली आहे. या लोकगीतातील शब्दाशब्दातून आपणास प्रत्यय येतो.

- अ) लोकगीताची स्वरूप व वैशिष्ट्ये.
- ब) धनगरी लोकगीताची स्वरूप व वैशिष्ट्ये.

लोकगीते व धनगरीगीते या एकाच नाण्याच्या दोन बाजूच होत. लोकगीते आणि धनगरी लोकगीते यांचा एकत्र विचार केल्यास या दोन्ही गीतांची स्वरूप व वैशिष्ट्ये एकच आहेत हे उघडच आहे. धनगरी लोकगीते हा लोकगीताचाच भाग आहे. खरे तर धनगरी गीते ही लोकगीतेच आहेत. अभ्यासाच्या सुलभतेसाठी व संशोधनाच्या सोयीसाठी हे अलग अलग लिहिले आहेत इतकेच ! जे स्वरूप व जी वैशिष्ट्ये लोकगीताची तेच स्वरूप व वैशिष्ट्ये धनगरी लोकगीताची आहेत हे स्पष्टच आहे. दोन मुद्दे अलग अलग लिहिले म्हणून त्यात वेगळेपणा येण्याचे कारण नाही. धनगरी गीते, बालकांची गीते, स्त्रीयांची गीते, पुरुषांची गीते, श्रमगीते, विधीगीते, सण-उत्सवाची गीते, नृत्य खेळ गीते, उपासनागीते ही सर्व लोकगीतेच होय.

- 1) लोकगीतांप्रमाणे धनगरी गीते परंपरेने चालत आलेली आहेत. त्याचा कर्ता कोणी एक व्यक्ती असत नाही व त्याचे कर्तृत्व कोणत्याही एका व्यक्तीला देता येत नाही.
- 2) लोकगीते व धनगरीगीते आपोआप निर्माण होतात व लोपही पावतात. या दोन्ही क्रिया एकाचवेळी चालू असतात. तसेच या दोन्ही गीतांची जडणघडण सतत चालू असते आणि तरीही ही दोन्ही गीते जुनीही नसतात आणि नवीही नसतात.

- 3) लोकगीतांचे व धनगरीगीतांचे स्वरूप प्रवाही असते.त्यांचा शुध्द मौखिक पाठ शोधता येत नाही. व्यक्तीपरत्वे व जातीपरत्वे त्यात बदल होत असतात.
- 4) लोकगीते व धनगरी गीते यात गेयता व तालबध्दता असते. ही दोन्ही गीते म्हणण्याच्या पध्दती विशिष्ट असतात.
- 5) ओवी गीते स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण असतात. कधी कधी त्यात सलग असा आशय व्यक्त झालेला असतो.
- 6) धनगरी गीतामध्ये कथागीतेही असतात. त्यांना फार महत्व असते. उदा. फेरावरील कथागीते, विठ्ठलाची कथागीते, श्रावणबाळाची कथा, सुरवंतीची कथा इ.
- 7) लोकगीतांप्रमाणेच धनगरी लोकगीतात स्त्री गीतांचा भरणा अधिक असतो.
- 8) लोकगीतात जसे जीवनाचे चित्रण असते व ही गीते जीवनाची अविभाज्य घटक असतात. तरी त्यात भोगवादी वृत्ती नसते. हेच वैशिष्ट्ये धनगरी गीतातही आढळते.
- 9) लोकगीतांतून व धनगरीगीतांतून समूहमनाला आवाहन असते.
- 10) लोकसंस्कृतीचे आणि प्रकृतीचे सरळ आणि भावगर्भ स्वरूप दर्शन घडते.
- 11) लोकगीते व धनगरीगीते ही मौखिक स्वरूपात चालत आलेली असतात. ती परंपरागत असतात. त्यांना ज्यावेळी लिखित शब्दरूप प्राप्त होते. तेव्हा काही काळानंतर त्यांचा जीवनसंदर्भ नष्ट होतो. आणि त्यांना ग्रंथीक वाङ्मयाचा दर्जा प्राप्त होतो.
- 12) वरील दोन्ही गीतांची रचना स्वाभाविक जातीवृत्तात असते. भावानुरूप छंदरचना त्यांना आपोआप प्राप्त होते.
- 13) वरील दोन्ही गीतात परंपरा सातत्य टिकविण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे त्यात शब्दांची प्राचीन रूपे व जुन्या प्रथांचे अवशेष आढळतात.
- 14) वरील दोन्ही गीतांतून संकेत दर्शन घडते व उत्कट भावाविष्कार घडतो.
- 15) दोन्हीही गीतांतून यमक, अनुप्रास या शब्दालंकारांचे वैफुल्य आढळते व अर्थालंकारही आढळतात.

- 16) ही गीते सामुहिक गाऱली जातात व काळांतराने गाणारे व ऐकणारे असे त्याला स्वरूप निर्माण होते.
- 17) त्यामुळे त्यात अभिव्यक्तीच्या विविध पध्दती येतात.
- 18) वरील दोन्ही गीतांना वाद्यांच्या साथीचे खास असे महत्त्व नसते.
- 19) दोन्ही गीतांना स्थलवैशिष्ट्ये व स्थलांतर क्षमता असते.
- 20) या दोन्ही गीतातून मानवी इतिहास कळू शकतो. तसेच मानवी जीवनाच्या भूतकाळाचा मागोवा घेता येतो.
- 21) या दोन्ही गीतातून लोकजीवन अभिव्यक्त होत असते. लोकजीवनाला आकार देण्याचे कार्य होते. तसेच सामूहिक कल्याणाची दृष्टी असते.
- 22) ही दोन्हीही गीते प्रयोगात्मक म्हणजेच प्रयोग सिध्द असतात. म्हणजेच ती गायल्यानेच मूर्त होतात.

* लोकगीते व धनगरी गीतांची प्रयोजने :-

1. मनोरंजन.
2. श्रमपरिहार.
3. धार्मिक विधीचे एक अंग.
4. भावाभिव्यक्ती.
5. उपचार होण्यासाठी मंत्रोपचार.
6. उपासना.
7. लोकनृत्याला साथ.
8. नितीबोध इ.

* लोकगीताचे व धनगरी गीताचे वर्गीकरण :-

लोकगीतांच्या पध्दतीनेच धनगरी लोकगीताचे वर्गीकरण करता येईल. परंतु लोकगीताचे व धनगरी गीताचे वर्गीकरण करता येत नाही. केवळ अभ्यासासाठी वर्गीकरण करणे भाग पडते.

उदा. प्रादेशिक तत्वावर म्हणणाऱ्याच्या आधारावर व जातीय तत्वावर इ. तीन प्रकारे वर्गीकरण करणे सोयीचे होईल.

* प्रादेशिक तत्वावर केलेले वर्गीकरण :-

1. नागरी विभागातील लोकगीते.
2. ग्रामीण विभागातील लोकगीते.
3. वन्य जमातीतील लोकगीते.

* लोकगीते म्हणणाऱ्याच्या आधारावर केलेले वर्गीकरण :-

1. पुरुषाची लोकगीते.
2. स्त्रीयांची लोकगीते.

* जातीय तत्वावर आधारीत वर्गीकरण :-

1. धनगराची लोकगीते.
2. कहाराची लोकगीते.
3. भिल्लांची लोकगीते.
4. मातंगाची लोकगीते.

प्रत्येक जातीतील लोकगीतात जातीयनुरूप निराळेपण आढळते. पण तरीसुद्धा जात हे वर्गीकरणाचा आधार होत नाही.

* मनुष्यांच्या वयानुरूप, अवस्थावरून केलेले वर्गीकरण :-

1. लहान बालकाची गीते - बडबडगीते.
2. तरुण - तरुणींची गीते - उदा. फुगडी, झिम्मा, गौरीची गाणी, गजनृत्ये, खेळगीते, भाकणूक, हुईक, इ.

* समाजजीवन दर्शन घडविणारे वर्गीकरण :-

1. विधीगीते - जन्म, लग्न, मुंज, मार्तिक, इतर संस्कार.
2. श्रम गीते - रंजनपर गीते, दळणकांडण, मोर, सुगी, पेरणी, गुरे चारणे, भांगलणे.

3. वर्षभरात निरनिराळ्या महिन्यात येणारे सण, उत्सव इ. प्रसंगी म्हणण्यात येणारी गाणी - नागपंचमी, हादगा, भोंडला, गौरी, होळी, दिवाळी, दसरा इ. प्रसंगी गायलेली स्त्री पुरुषांची गीते.

* लोकगीतातील आशयाला धरून केलेले वर्गीकरण :-

1. उपसना गीते - देवदेवतांसंबंधीची भक्तांनी म्हटलेली गाणी.
2. बालगीते - बडबडगीते, अंगाई गीते, पाळणे इ.
3. वीरांच्या पराक्रमाची गीते - पोवाडा.
4. स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमभावनांची चित्रण करणारी गीते.
5. इतर सर्व लोकगीते.

* लोकगीताच्या स्वरूप भेदावरून केलेले वर्गीकरण :-

1. गेयगीते
2. शुध्दगीते
3. नृत्यगीते
4. नाट्यगीते
- 2) गद्य गीते

* श्रीमती दुर्गा भागवत व अलेक्झांडर क्राप या अभ्यासकांनी लोकगीताचे अंतरंग व बहिरंग लक्षात घेऊन पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले आहे.

1. प्रणय गीते - यात स्त्री पुरुषांच्या प्रेमभावनांचे चित्रण येते.
2. नृत्य गीते - यात नृत्याच्या साथीचे महत्त्व व प्रेमगीतेही येतात.
3. विलापिका - यात मानवी दुखाचे वैफल्य, निराशा, विरह, व्याकुळता, प्रकट झालेली असते.
4. श्रमगीते - ही गीते जगभर आढळतात. दळणकांडण, मेंढपाळ, मच्छीमारी, कोकम फोडताना, वाटी वळताना, बकरी राखताना संध्याकाळी तळावे इ.

5. स्त्रीयांची गीते - यात पाळण्याचा, बालगीतांचा व बडबडगीतांचा समावेश होतो.
6. विधी गीते - लग्न, मुंज, नामकरण इ.
7. विनोदी गीते - ही गीते सर्वत्र आढळतात.

हे वर्गीकरण युरोपमधील आढळलेल्या गीतांच्या आधाराने केलेले आहे. सर्वसाधारण कोणत्याही राष्ट्रातील गीतांचे प्रकार याप्रमाणेच आढळतात. यावरूनच मराठीत आढळणाऱ्या लोकगीतांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

* मराठीत आढळणाऱ्या लोकगीतांचे वर्गीकरण :-

1. बालकांची लोकगीते - 1)बडबडगीते, 2)तालगीते, 3)नृत्यगीते, 4)खेळगीते.
2. स्त्रीयांची गाणी / स्त्रीगीते - 1) दळणकांडण करताना गावयाची गीते, 2) लग्न, मुंज, नामकरण प्रसंगी गावयाची गीते.
3. निरनिराळ्या नृत्य खेळांच्यावेळी म्हणावयाची गीते - झिम्मा, फुगडी, पिंगा, फेर इ.
4. निरनिराळ्या समारंभावेळी म्हणावयाची गाणी -
नागपंचमी, हादगा, भुलाई, मंगळागौर, गौर, डोहाळे, पाळणे, बैठकीची गाणी इ.
5. पुरुषांची गाणी -
श्रमगीते, विधीगीते, सण-उत्सवावेळी म्हणावयाची गाणी, भक्ती गीते, उपासना गीते इ.

* स्त्री पुरुष यांनी म्हणावयाच्या लोकगीतांचे वर्गीकरण पुढील नकाशावरून पाहणे सोयीचे होईल.

* लोकगीते - धनगरी लोकगीते *

1) लोकगीते

1) बालकाची गाणी

2) स्त्रीयांची गाणी

1) बडबडगीते

2) तालगीते

3) नृत्यगीते

4) खेळगीते

1) लोकथागीते

3) पुरूषांची गीते

1) उपासना गीते

2) देवदेवतांची गीते

1) श्रमगीते

2) विधी गीते

3) सण-उत्सवगीते

4) नृत्य-खेळगीते

5) उपासना गीते

1) जात्यावरची
गाणी1) लग्न, मुंज,
नामकरण,1) नागप्रंचमी
2) हादगा1) फुगडी
2) क्षिम्मा

देवदेवतांची गीते

2) कांडण्याची
गाणी

डोहाळे इ.

3) गौर इ.

3) पिंगा,

4) फेर इ.

1) श्रमगीते - भलरी, मोटेवरील गाणी, गुरे, मेंढरे चारताना म्हणावयाची गाणी इ.

2) विधीगीते - मर्तिक इ.

3) भक्ताची उपासनागीते - धनगरांचे भक्त, वासुदेव, गोंधळी, पोतराज, मन्हाठी इ.

4) सण-उत्सवाची गाणी - खंडोबाची यात्रा, बिरोबाची यात्रा, कडजाई-वडजाई यात्रा, मरीआईची यात्रा, लक्ष्मी आईची यात्रा, ज्योतिबा यात्रा, होळी, दिवाळीची गाणी इ.

सुखसमाधान, निर्भेळ आनंद व्यक्त करण्यासाठी लोकसाहित्याची निर्मिती होते. कुटुंब जीवनातील आनंदाचे क्षण भावनोत्कट होऊन टिकवण्याचा प्रयत्न या लोकसाहित्यात असतो. कौटुंबिक जिव्हाळ्याचे, गोड कौतुकाचे, घटना प्रसंग अनुभवल्याचा निर्वाळा लोकसाहित्यातून प्रकट होत असतो. कुटुंबातील उत्कट भवजीवन व त्यातून निर्माण होणारा आनंद हीच लोकसाहित्याच्या

निर्मितीची प्रेरणा आहे. जनसामान्यांना अहिक जीवनातील दुःख, दैन्य दारिद्र्य जाणवू नये व दैवी सुख हाती यावे असा आनंद देणाऱ्या ओव्या, कथागीते, उखाणे लोकसाहित्यात आढळतात. जीवनामध्ये एखादी गोष्ट मिळाली नाही म्हणून रडतकुढत जीवन जगण्यापेक्षा दुःखी जीवनावर मात करण्यासाठी आणि भावी जीवनाला साथ देण्यासाठी लोकसाहित्याची निर्मिती होत असते. असे वाटते जे नाही ते आहे असे समजून जीवनाला सामोरे जाण्याची प्रेरणा लोकसाहित्य देत असते. त्यातूनच निर्भळ आनंदाची अनुभूती घेणे ही लोकसाहित्याची महत्त्वाची प्रवृत्ती आहे. वैभवाचा, दागदागिन्यांचा, कपडयालत्यांचा हव्यास स्त्री जातीला असतो. पण ते वैभव प्रत्यक्षात मिळाले नाही म्हणून विकृतीच्या आहारी जाणारे नागरी जीवन आपण प्रत्यक्षात पाहतो. पण तसा प्रकार ग्रामीण जीवनात फारसा नसतो. निराशेतही आशेचा किरण दाखविण्याचे सामर्थ्य लोकसाहित्यात असते.

"माडीवर चढली माडी सये सासरी मामाजीची

उभी राहून बघते मी लंका तिथून माहेराची"

अशी निराशालाही आशावादाची झालर चढविणारी जिद्द लोकसाहित्यच निर्माण करू शकते.

अशा प्रकारची प्रयोजने असणारे लोकसाहित्य आपल्या स्वरूप-वैशिष्ट्यांसह एक आगळावेगळा आनंद देते. हा आनंद अनिर्वचनीय आहे. या लोकसाहित्यात अनुभवाची समृद्धि आहे. ते रसिकाना या साहित्यातूनच प्राप्त होईल.

अशा प्रकारे लोकसाहित्यातील लोकगीतांचे विशेषतः धनगरीगीतांचे अनुभव विश्व रसिक मनाने समजून घेण्याचा पुढील प्रकरणांत प्रयत्न केला आहे. त्याचबरोबर लोकसाहित्याच्या निर्मितीची मनोरंजक, श्रमपरीहार, धार्मिक विधींच्या अंगाने अभिव्यक्ती इ. प्रयोजनांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न पुढील तिसऱ्या प्रकरणात घेतला आहे. धनगरी लोकगीतांचे संकलन व प्रकाशन कोठेच झालेले मला आढळून आलेले नाही. या लघु-शोध-निबंधामध्ये परिशिष्टात सुरुवातील मी संकलन समाविष्ट केले आहे. त्यामुळे रसिक वाचकांना धनगरी लोकगीते एका ठिकाणी उपलब्ध होतील. त्यासाठी लोकसाहित्यातील लोकगीतांचे व धनगरीगीतांचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये या प्रकरणात लक्षात घेतले आहे. त्यामुळे पुढील रसास्वाद घेणे, अधिक सोयीचे झाले आहे.

खंडाळा तालुक्यातील लोणंद परिसरातील धनगरी गीतांचा मी विविध अंगाने परामर्श घेणार आहे व लोकसाहित्याच्या इतर प्रकारांचाही अभ्यास या अनुषंगाने मी करणार आहे.

संदर्भ

1. चौथी लोकसाहित्य परिषद, सांगली, लोकसाहित्य आणि साहित्यप्रकार, लेखक - डॉ. मधु नाडकर्णी
2. लोकसाहित्याचे लेणे - सौ. मालतीबाई दांडेकर
3. लोकसाहित्याची रूपरेषा - दुर्गा भागवत, प्रस्तावना, पृष्ठ नं. 17
4. महाराष्ट्र जीवन, खंड दुसरा, लोकभाषा व लोकसाहित्य, लेखक - दुर्गा भागवत, पृष्ठ क्र. 214.
5. लोकसाहित्याचे स्वरूप, लोकसाहित्य संज्ञा व अर्थ, प्रकरण -1, लेखक - प्रभाकर मांडे, पृष्ठ - 2,3.
6. महाराष्ट्र जीवन, खंड दुसरा, लोकभाषा व लोकसाहित्य, लेखक - दुर्गा भागवत, पृष्ठ क्रं. 214.
7. लोकसाहित्याचे स्वरूप, प्रकरण - 2, लोकसाहित्य म्हणजे काय ?, लेखक - प्रभाकर मांडे, पृष्ठ - 28, 29.
8. लोकसाहित्याचे स्वरूप, प्रकरण - 2, लोकसाहित्य म्हणजे काय?, लेखक - प्रभाकर मांडे, पृष्ठ - 30,31.
9. लोकसाहित्याचे स्वरूप, प्रकरण - 11, लोकगीत, ले. प्रभाकर मांडे, पृष्ठ - 232.
10. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 232
11. समाज आणि धर्म - ऋग्वेदकाळा ते पुराणकाळ, लेखक - जयंत गडकरी, ग्रंथाली अभिनय, वाचक चळवळ, पृष्ठ - 2.
12. समाज आणि धर्म, ऋग्वेदकाळ. ते पुराणकाळ, लेखक - जयंत गडकरी, ग्रंथाली अभिनय, वाचक चळवळ, पृष्ठ - 194.

13. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोष, विभाग - 20, वन्हाड साचिन संपादक - श्रीधर व्यंकटेश केतकर, पृष्ठ (श) - 93.
14. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोष, विभाग - 20, वन्हाड साचिन . संपादक श्रीधर व्यंकटेश केतकर, पृष्ठ (श) - 95.